

МАДАНИЯТ ТААНУУ ИЛИМДЕРИ
КУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ
CULTURAL SCIENCES

Искендерова Ж.И.

КЕП ТЫБЫШТАН КУРАЛАТ

Искендерова Ж.И.

РЕЧЬ СОСТАВЛЯЕТСЯ ИЗ ЗВУКА

Искендерова Ж.И.

SPEECH IS COMPOSED OF SOUND

УДК: 808.5/792

Макалада театр өнөрүндөгү сахна кеби жана көркөм окуу каралган. Дем алууну отургузуу, аны туура кармоо, ар бир тамганы так айтуу, сүйлөөрдө тил, жаак, эриндерди иштетүү, үндү ар кандай диапазондо чыгаруу тууралуу айтылат. Дегеле көркөм сөздүн техникасынын эң негизги өзөгүн түзгөн – орфоэпия, дикция, дем алуу, үн жана артикуляцияны туура калыптандырууга багытталды. Дем алууну отургузуу, аны туура кармоо, ар бир тамганы так айтуу, сүйлөөрдө тил, жаак, эриндерди иштетүү, үндү ар кандай диапазондо чыгаруу тууралуу көнүгүүлөр берилди. Сөз актёрдук милдеттердин негизги булагы катары, текст үстүндө иштөөгө басымдуулук жасалды. Искусствонун ар кандай башка түрлөрү сыяктуу эле көркөм сөз өнөрүндө иштөөнүн, сөзгө арбалуунун өзүнүн техникалык ыктары бар. Биз сахналык кепке тийиштүү мыйзамдарды иликтейбиз. Буга грамматика, синтаксис, пунктуация жардам берет.

Негизги сөздөр: кеп, дикция, руханий маданият, адам, диалектика, орфоэпия, театр, сахна.

В статье рассмотрены речь и художественное чтение на сцене театрального искусства. Также говорится об использовании голоса разного диапазона, о восстановлении дыхания, его правильного держания, точного высказывания каждой буквы, при разговоре употребления работы языка и челюсти. В общем она направлена на правильное восстановление дыхания, голоса, артикуляции, дикции и орфоэпии, которая является главной основой техники художественного слова. Даны примеры по восстановлению дыхания, его правильного держания, правильного выражения каждой буквы, при начале разговора употребления работы языка и челюстей и использования голоса при различных диапазонах. Особое внимание уделено работе над текстами потому, что слово является основным источником актерских обязанностей. Как и других видах искусства при мастерстве художественного слова есть техника вни-

вания с любовью каждому слову. Мы изучаем соответствующие законы по речи на сцене. Этому помогает грамматика, синтаксис, пунктуация.

Ключевые слова: речь, дикция, духовная культура, человек, диалектика, орфоэпия, театр, сцена.

The article deals with speech and artistic reading on the stage of theatrical art. It is also said about the use of voice of different range, the restoration of breathing, its correct holding, the exact expression of each letter, when talking the use of the tongue and jaw. In General, it is aimed at the correct restoration of breathing, voice, articulation, diction and orthoepy, which is the main basis of the art word technique. Examples are given to restore breathing, its correct holding, correct expression of each letter, at the beginning of the conversation, the use of the tongue and jaws and the use of voice at different ranges. Special attention is paid to the work on the texts because the word is the main source of acting duties. Like other forms of art, the mastery of the artistic word has a technique of understanding with love each word. We study the relevant laws on stage speech. This helps grammar, syntax, punctuation.

Key words: speech, diction, spiritual culture, man, dialectics, orthoepy, theatre, scene.

Тил элдин тарыхын, маданий жана турмуш абалынын өзгөчөлүгүн, башка калк каадаларынан, алар менен байланышуулардан, карым-катнаштардан алган таасирлерин, эмоциялык белгилерин, фольклорун чагылдырат. Тил коом ичиндеги ич ара пикир алышуулардын, түшүнүүнүн гана куралы эмес, элдин элдигин калыптандырууда түрлүү каражаттарды бири бирине кынап данакерлөөчү, элди кылымдардан кылымдарга сактоочу озуйпаны аткара келген коомдук баа жеткис көрүнүш.

Кыргыздардын канчалаган кылымдарды кырдап, жылдарды жылоолоп, азыркыга дейре өзүн өзү сактап, акыры эгемендүүлүккө ээ болууларын, биринчи кезекте кыргыз тилинин уюткудук касиети шарттады. Кыргыздын элдик адабиятынын алгачкы үлгүлөрүн өз башынан өткөргөн тарыхый окуялардын өчпөс издери катары таш беттерине чегип калтырышты. Махмуд Кашгаринин сөздүгүндөгү макал-лакаптардын, Жусуп Баласагындын атактуу дастанындагы көптөгөн сөздөрдүн азыр да кыргыз тилинде активдүү колдонулушу тастыкталып келет. «Манас» сыяктуу улуу эпостун кыргыз тилинде жаралышы да, өзгөчө тарыхый өсүп өнүгүүдө ар кандай коомдук жаңылыктарды өзүнө чагылдырууда тилдин ийкемдүүлүгүнөн таяныч таап, жаңы терминдерди, түшүнүктөрдү сиңире да, жаратуусуна өбөлгө да боло берди [1, 6-б.].

Театр өнөрүндө драматург жараткан чыгарманын сахнадагы жашоо өбөлгөсүн актёр түзсө, аны көрүүчү кабыл алат. Спектакльдин жүрүшүндө канчалык кызыктуу кыймыл-аракеттерди көргөзбөсүн, ойлонбосун, паузаларды жасабасын, режиссер көп маанилүү көрүнүштөрдү ойлоп таппасын, алардын бардыгы сөз туура айтылбай көркүнө чыга албастыгы бештен белгилүү.

Сөз аркылуу сахнадагы каарманга мүнөздөмө берүүдө ыгы менен бештеп сүйлөө, орчундуу ойду байырлоо жөндөмдүүлүгүнөн улам биз актёр жараткан текстти сезиптир, түшүнүптүр деп айтабыз. Мындайда актёр үчүн түшүнүү жөндөмдүүлүгүнөн мурда анын сезимталдыгынын аброю зор [1, 7-б.].

Сөз кадырын кыргыздар аябагандай терең билишкен. Өз учурунда даана, так айтылган сөзгө маашырланышкан. Сөз канчалык орундуу, салмактуу болсо, ага ошончулук таң берип, жомоктор дастандар айтылган. Тилинен чаң чыккан сөзмөр адам гана даанышман, бараат аталышы бекеринен эмес.

Театр өнөрү баарыдан мурда элдик өнөрдөгү таалим-тажрыйбаны өздөштүрүп, өзүнө сиңирип өнүгөт. Ар мезгилдин өзүнө жараша ачылыштары, аларды ыксыз пайдаланган кайталанмалары бар. Театрда орун алган кеп сүйлөө маданияты анын чыгармачылык деңгээлинин канчалык экендигин аныктап турат.

Актёр үчүн чыгармачылыктын анабашысы сахналык кептин жөнөкөй негизин, анын мыйзамдарын жана категорияларын өздөштүрүүдөн башталат. Кеп сүйлөө чеберчилигин жана техникасын калыптандырууда ар кандай ыктар жана машыгуулар пайдаланылат [1, 8-б.].

Алгач эле кептин өзөгүн түзгөн кыргыз өнөрүндөгү сахна кеби жана көркөм окууга тиешелүү дем алуу, үн жана артикуляцияга карата ар кандай көнүгүүлөр ошондой эле дем алууну отургузуу, аны туура кармоо, ар бир тамганы так айтуу, сүйлөөрдө тил, жаак, эриндерди иштетүү, үндү ар кандай диапазондо чыгаруу көнүгүүлөрү эң эле башаты болуп саналат. Сахна кеби жана көркөм окуу – сөздү (тилди) таза, даана, так сүйлөөгө үйрөтүүдө макал-лакаптардын, жаңылмачтардын кооз үлгүлөрүн, накыл кептердин, учкул сөздөрдүн, акыйнектердин, табышмактардын, калптардын, бат айтмалардын, тамсилдердин, жомоктордун, санат-насыяттардын, эпостордун жана атайын кыргыз жана чет элдик поэзиялардын жана монологдордун топтомун өзүнө камтыйт.

Эне тилибизде театр өнөрүнө негиз салынып, өркүндөп келе жатканына 95 жылча болуп калды. Бул аралыкта кыргыз турмушуна мурда мүнөздүү болбогон опера, драма, киномотография өнөрлөрүнүн үлгүлөрү пайда болуп, аларга жан киргизип, сахна (сцена) аркылуу сүйлөтүп, өз өнөрлөрүнүн бийик серелерине чыккан адистер өсүп чыкты. Алар өз өнөрлөрү менен элибизди дүйнөгө таанытышты. Бүгүнкү күнү да алардын учурдагы устаттары жалпысынан театр өнөрүнө салымдарын кошуунун үстүндө.

Ал эми өнөрдүн өзү көркөм чыгарманы сахнага алып чыгып, тил сүйлөтүү аркылуу анын идеясы менен мазмунун көрүүчүгө жеткирет эмеспи.

Мына ошондуктан аталган өнөрдүн эң негизги куралы тил. Тил сүйлөтүүчү – аткаруучу. Ал эми аны менен кубулжута сүйлөп, эргип, ыйлап, каарданып, таң-тамаша күлкүгө айландырып – анын өмүрүн узартуучу, сүйлөөнү үлгүгө айландыруучу – актёр экендиги талашсыз. Актёрдун оозунан чыккан сөз так, таасирдүү жана ойго терең болуп, пьесаны алгандагы максатты, сахнага сүйлөгөндөгү дымакты акташ үчүн актёр аябагандай кара да, руханий да күчүн жумшайт.

Актёрдун өнөрүнүн дагы бир өзгөчөлүгү аткаруучулуктун сересине жеткирип, угуучуну (көрүүчүнү) өзү менен кошо толкундатуучу, ыйла-тып кайгыга чөктүрүүчү, көңүлүн эргитип, боорун эзип күлдүрүүчү устаттык арымы. Ага артист эне тилибизде жазылган текстти курулай эле жаттап, божурап айтуу менен кутулбай, тексттин өзгөчөлүгүнө жараша сөздөрдү туура, эмоционалдуу, үнүн көтөрүңкү же акырын жатка айтууга жетишүүсү абзел. Андай устаттыкка жетүү үчүн тилдин өз каражаттары – сөздүн мааниси, сүйлөмдүн түзүлүшү, жөнөкөй кадыресе баяндалышы (жөнөкөй же жай сүйлөм) же болбосо суроо менен кимдир бирөөгө кайрылуу (суроолуу сүйлөм), тексттеги сүйлөмдөгү сөздөр арасына коюлган тыныш белгилер (үтүр, чекит, суроо же илеп белгиси), диалогдорго коюлган белгилер, ошондой эле сөздөрдүн жазылышы менен айтылышынын арасындагы айырмалар (орфография менен орфоэпия) жөнүндө актёрдун түшүнүгү болсо, ал баамчыл келип, чечен сүйлөгөн адамдардын кептерине да кулак коюп, ошолордон үлгү алса, иштин ийгилигин жаратат.

Демек, сахнадан кеп айтуу өнөрү бири-бири менен эриш-аркак келген чеберчилик менен техника экендигине актёр гана эмес, режиссёр да өзгөчө маани берүү зарыл. Сүйлөө техникасын мыкты өздөштүргөн актёр үчүн чеберчиликке жетүү жеңил, анткени чебер актёрдун чыгармачылыгынын бирден бир жардамчысы техника болуп саналат.

Актёрдун сахнада кеп сүйлөө жөндөмдүүлүгү, анын өнөрү үчүн биринчи зарылдык. К.С. Станиславский айткандай, актёрдун сахнада жөнөкөй жана кооз сүйлөөсү өз алдынча эле бүтүндөй бир илим. Кынаптаган техника жана даана сүйлөөнүн ылайык билүү канчалык терең өздөштүрүлсө, ошончолук актёрдун речтик өнөрүнүн чеберчилиги бийик көтөрүлөт.

Биздин башкы максат, студенттердин сахнада, дегеле жашоо-турмушунда туура сүйлөгөндү жана көркөм окуганды так-даана айкалыштыруусун тастыктап туруубуз абзел. Классикалык жана элдик фольклордук чыгармалардан тарта студенттер көркөм окуу менен бирге образ жаратуунун негизги этаптарынан өтөт. Ошондой эле, камера, микрофон алдында сүйлөө техника-

сын айкалыштырат. Поэзия окуу, окутуу программасында болгондуктан, бул бөлүмгө көбүрөөк көңүл бөлүнөт. Себеби, кээ бир пьесалар ыр түрүндө жазылгандыктан, анын сүйлөө техникасын, таңызын, образ жаратуусун билип алуусу керек. Сахнада, телерадио дегеле жашоо турмушта тилдин так-даана айтылуу ролун күчөтүү жана өнүктүрүү негизги фактор болуп эсептелет.

Дегеле сахна кеби жана көркөм окууда текстти окуганда андагы башкы сөздөрдү таап, ажыратуу жагдайы жалпы контексттин, логикалык кеңдиктин жана башкы олуттуу милдеттин табияты менен байланышкан. Ошого жараша башкы сөздөр менен бирге маани жагынан алардан кийин турган сөздөрдү, сөз топтомдорун табуу керек. Эгер көркөм окуучуда сүрөткердик сезимталдык, ой чабыты учкул болсо, коштоочуну да көңүл бурарлык касиетке көтөрүп коёт [3,8-б.]

Өзгөчө К.С. Станиславский кептин ачык айкын каражаттары болгон паузаны, басымды жана интонацияны – «речтин кити» деп караган. Демек, актёрдун кеп айтуу механизми, кеп урушунун психологиялык өзгөчөлүктөрүн, тыныш белгилеринин ойду бөлүүгө, басым жасоого, интонацияга таасири, сөздүн, аны туура айтуудан улам ойдун ачык айкындыгы жөнүндө түшүнүккө жетишпесе, сахналык кептин адистик негизин өздөштүрдүк деп айтуу мүмкүн эмес.

Бекеринен театр өнөрүнүн улуу реформатору К.С. Станиславскийдин чыгармаларынын сегиз томдугунун үчүнчү «Актёрдун роль үстүндө иштөөсү» деген тому толугу менен кеп сүйлөөнүн чеберчилигине, ички речтик техниканы тарбиялоо маселелерине арналган эмес [1, 9-б.]

Өтө таланттуу актёр да өзүн өзү тарбиялап, сөз кыныгын алганга астейдил эмгек жумшабаса, сахнада сүйлөөнүн өтөсүнө чыгуу оңойго турбастыгы ачыктан белгилүү [3, 4-б.]

Кыргыз өнөрүндөгү сахна кеби жана көркөм окуу – актёрду тарбиялоонун бардык системасы менен эриш-аркак байланышкан практикалык сабактарга кирет. Сөз актёрдун милдеттеринин биринчи булагы болгондуктан, аны менен иштөө чыгармачылык процесстин кыл чокусу да болуп саналат. Үн, дикция, орфоэпиянын бардык тармагындагы жетишкендиктер сөз менен текшерилет. Ошол үчүн предметтин негизги бөлүгү ушул милдетке багындырылган.

Азыркы учурдун актёру универсалдуу болуш керек: ал трагедияны да, комедияны да, драманы да, водевилди да, психологиялык драманы да, фарсты да – кыскасы, баардык жанрды «семичкедей чагып» ташташы керек. Ал ийилчээк да, чоюлчаак да болуусу зарыл. Үнү да кубулжуп туруусу керек. Ошон үчүн бүгүнкү күндө актёрду универсалдуу кылып тарбиялаштын өзү чоң талыкпаган эмгекти талап кылат. К.С. Станиславскийдин: «Кичинекей роль болбойт – кичинекей артист болот»- деген сыңары биздин иште да чоң – кичине, нарктуу – нарксыз, пайдалуу – пайдасыз, керектүү – керексиз деген нерсе болбойт. Себеби, биздин студенттердин кесиби – эртеңки маданият кызматкерлери: алар – пайдалуу, керектүү, жарактуу, татаал, ары сыймыктуу, элибиздин туусун көтөргөн, элибизди патриоттуулукка үндөгөн, үлгүлүү инсан болуш керектигин элге дааналап «турмуш күзгүсүн» чагылдыруу башкы принциптердин бири болуп саналат.

Биздин кесип эртеңки күндөгү коомдун идеологиялык багытын көтөрүүчү негизги тармак. Ал эми анын кесипкөйлөрү өздөрүнүн инсандык жана профессионалдык деңгээлдеринин күчү менен, студенттерге өз сөзү, тили жана дили менен талыкпастан эртедир-кечтир убакыт-саатка карабай эмгектенип келишет. Иштеген ишинде жоопкерчиликтүү мамилени, көп кырдуулукту, кеңири масштабдуулукту, эмгекти жана темирдей бекем тартипти талап кыла билет.

Сахна – дил жана тилдин жаңырыгы. Ал жаңырык актёрдун жан дүйнөсүнүн үнү менен берилет. Болочокто ошол кесиптин ээси болуучу студенттер муну терең түшүнүүсү зарыл. Актёрдук кесип – ар бир көрүүчүгө, угуучуга адамдык акыл эс жана түшүнүгү, билим дарамети менен түздөн-түз таасир этүүчү кесип. Эң башкысы, өз эне тилин элге туура жеткирип, анын нукура улуттук колоритин жоготпой сактоо жоопкерчилигин көтөрчү кесип.

Улуттук тилди таза сактабаган эл, өз улутунун дилин да таза сактабашы абзел. Эне тилдин бүгүнкү абалына маани берүү менен келечек муундагы искусство жана маданият кесипкөйлөрүнө керектүү (пайдалуу) шарттарды түзүү милдети турат. Себеби эне тилдин (сөздүн) баркынаркы бүгүнкү жана эртеңки муундун колунда. Андыктан сөз (тил) жогорудагы кесипкөйлөр

тарабынан дыкат иштелген профессионалдуу жогорку деңгээлде айтылышы максатка ылайык.

Окуу жайлардын мугалимдери өз спецификалык максаттарына керектүү анализдер менен гана чектелбестен, пайдаланып жаткан сөздөрдүн стилистикалык, лексикалык, фонетикалык анализдерин кошо жүргүзүп, тыныш белгилеринин маанисин да камтуусу зарыл. Студенттин же кесипкөйдүн өз эне тилиндеги кээ бир колдонулбай келаткан нукура улуттук сөздөрдү туура айта албаса, же ага түшүнүгү жетпесе, демек ал айтылган сөз жана ошол чыгарманын негизги маани-максаты, идеясы, ал тургай темасы да көрүүчүгө, угуучуга жеткиликтүү болбой калат.

Кыргыз өнөрүндөгү сахна кеби жана көркөм окуунун негизги максаты, чыгарманын (сүйлөмбү, сөзбү) өзөгүн, философиялык маани-маңызын жана сезим абалдарын туура талдай билүүгө, түшүнүктүү адабияттык тилде сүйлөөгө үйрөтөт. Ошону менен бирге эле дикциясы даана, жагымдуу, кең диапазондогу ийкемдүү үндү, туура коюлган демди тыянактуу пайдалана билүү жөндөмдүүлүгү менен көрүүчүлөр менен угуучулардын ички жан дүйнө сезимдери жана айтып жаткан сөзү менен таасирленген актёрду, режиссёрду, көркөм окуучуну, б.а. жалпы эле тилди аздектөөчүлөрдү даярдоо болуп саналат [2, 4-б.]

Баарыдан мурда студент университетте окуп жүргөндө эне тилге сарамжал мамиле кылууну, анын мыкты белгилерин көбөйтүүнү алдыңкы максаты катары кароосу өзгөчө мааниге ээ. Анткени ал ушул тилде театрда роль аткарат. Сахнада сүйлөп жатып, адабий тилде сүйлөй билүүсүнүн нормасын элге жеткирет. Сүйлөөдөгү диалектилердеги айырмачылыктардын жоюлушун шарттайт. Ушул асыл максатты аркалап, өзүн сахна өнөрүнө багыштайм деген жеткинчек беш жылдык окуу мөөнөтүндө сахналык кеп сабагы үчүн элдик фольклордон тарта, улуттук жана дүйнөлүк авторлордун мыкты чыгармаларын пайдаланат. Туура түшүндүрүлгөн жана тажрыйбалуу педагогдун көзөмөлү алдында өздөштүрүлгөн иштин принциптери окуу мезгилинде предметти андан ары өздөштүрүүсүн жеңилдетет жана актёр үчүн театрда иштеген кезинде өзүнүн мыкты жактарын өркүндөтүү боюнча өз алдынча иштөөгө жол ачат.

Адабий тексттин үстүндө чыгармачылык менен иштөөдөн актёрдун же көркөм окуучунун тил байлыгы гана өспөстөн, көркөм жана образдык ой жүгүртүүсү, руханий дүйнөсү тереңдейт, эс тутуму байыт, маданий чөйрөсү кеңейет [3, б-б.]

Бул жерде мурда эч ким айта элек ойду биз гана биринчи айта коюп жаткан жерибиз жок. Бизге чейин элдин, улуттун жашоосунда тилдин ролу тууралуу алда нече кеп козголгон жана далай-далай олуттуу, пикирлер айтылган. Ошентсе да бүгүн биз окугуп жаткан студент, эртең актёр же көркөм окуучу өзүнүн алгачкы далалаты, биринчи кадамдарынан тарта угуучуларга, көрүүчүлөргө көркөм окуп же роль аткарганда ой-турпаты, акыл-эси, жибек тамырлары, маанайдын дилгирлиги сөздү туура сүйлөөдөн, тыбыштарды чыгарууда үн аппараттарын мыктылап тарбия-

лоодон башталат. Ал үчүн далай-далай машакаттуу көнүгүүлөрдү, тренингдерди жасоого туура келет.

Адабияттар:

1. Дулатова Г. «Кыргыз театрынын сахналык кеби». / Театр окуу жайлары үчүн окуу китеби. - Б.: «Шам», 2004.
2. Бообекова Т. «Дем алуунун үстүндө иштөө». / Окуу куралы. - Б.: «Махprint», 2016.
3. Исабеков А. «Сахнада сүйлөө». / Окуу куралы. - Б.: 2016.
4. Кулмамбетов Ж. Киргизский эпический театр в контексте мирового театра. / Республикалык илимий-теориялык журнал «Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана», №5. - Бишкек, 2015. - С. 196-199.
5. Кулмамбетов Ж. Роль монолога в эпическом театре / Республикалык илимий-теориялык журнал «Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана», №5. - Бишкек, 2015. - С. 214-216.

Рецензент: доктор искусствоведения, профессор Дюшалиев К.Ш.